

METODOLOŠKI ASPEKTI SOCIOLOŠKOG EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA DRUŠTVENIH FENOMENA (I d i o)*

ANČI LEBURIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Science and Arts in Zadar

UDK/UDC: 342.7:32
Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

Priljeno: 1993 - 12 - 20
Received::

U tekstu se nastoji eksplicirati svojevrsan "teorijski model" klasifikacijskih elemenata, koji su zapravo sistematizacija niza metodoloških aspekata, istraživačkih procesa i aktivnosti uopće, ali posebno onih koje sociolog koristi u empirijskim istraživanjima društvenih fenomena.

Temeljna pretpostavka rada odnosi se na shvaćanje po kojem bez spoznavanja bogatstva empirije nije moguće razvijati ni bogatstvo teorija, a time ni samu znanost.

Zaključne misli pokušavaju ocrtati neke od akutnih problema u sociološkoj metodologiji. Prema analiziranim aspektima, moguće je raspravljati o prisutnim stagnacijskim stanjima u dosezima empirijskih istraživanja s područja socioloških znanosti.

"Valja se čuvati onih duhova koji su... potražili mir i spokojnost unutar danih granica tvrdeći da se one ne šire i ne vode u novo... Sociolog je osuđen da bude borac i istraživač u opasnim i nelagodnim pothvatima." (Rudi Supek)

Temeljno polazište ovog teksta sadržava tezu prema kojoj bez spoznavanja bogatstva empirije nije moguće razvijati ni bogatstvo teorija, a time ni samu znanost. Smatramo da je nužno uvažavati empirijsko kao "korektiv" teorijskog, ali i obratno: uvažavati teorijsko kao "korektiv" empirijskog. Stoga, u ilustriranju metodologijskih dometa u području socioloških znanosti, značajno je ustvrditi kako bi idealno stanje

* Tekst se objavljuje u dva dijela, od kojih se prvi prezentira u ovom, a drugi dio bit će objavljen u sljedećem broju *Radova*.

devedesetih godina bilo - da su empirijska istraživanja u uskoj sprezi ili veoma bliska teorijskim naporima sociologa.

Sadržaj ovog rada skroman je doprinos onim teorijskim (i metodologijskim) težnjama u sociologiji kojima se nastoji artikulirati plodnija heuristička osnova budućih empirijskih izučavanja društvenih fenomena. Takvo nastojanje čini se opravdanim, budući da su još uvijek prisutna shvaćanja nekih autora koji za sebe tvrde da se bave isključivo teorijskim radom, te ignoriraju na taj način rezultate empirijskih istraživanja smatrajući ih "golim pozitivizmom", pa čak i onda kada bi im empirijski rezultati mogli poslužiti za utemeljeniju argumentaciju njihovih vlastitih iskaza. Takvo stanje inspirira nas da ga što prije prevladamo, to jest da se pozabavimo metodologijskim problemima. Ocjenjujemo također da je irelevantno tvrditi kako je raskorak između teorije i empirije - nužan, vječan, nezaobilazan... Naime, onaj teorijski pristup u znanosti koji teži da tu znanost razvija, ne može minorizirati značaj i domete empirijskog, a kamo li potpuno ih apstrahirati. Konačno, heuristički značaj niza hipoteza u sociologiji dokazivan je ili osporavan empirijskim nalazima. Nesumnjivo je da će, shodno tome, zahvaljujući usavršavanju i kreiranju sve složenijih metodoloških aparata i instrumentarija, vjerojatno i rezultati teorijskih napora općenito biti plodonosniji po sociološku znanost. Stoga, preispitivanje vlastitih metodologijskih dometa nije i ne može biti izraz slabosti neke znanosti, već je vjerojatnije da se radi o svojevrsnom sazrijevanju, usavršavanju, čak i osvješćivanju, s obzirom na mogućnosti relevantnijeg razumijevanja i objašnjavanja društvenih fenomena.

Sljedeća hipoteza od koje polazimo svodi se na tvrdnju o potrebi maksimalnog demokratiziranja znanstvenog rada, pa se shodno tome čini nužnim neprestano ulagati napore za sređivanjem i sistematiziranjem znanstvenih aktivnosti. Naime, ukoliko su takve aktivnosti i postupci u manjoj mjeri dostupni javnosti i širem krugu znanstvenika negoli određene više ili manje zaokružene spoznaje o predmetu pojedinih znanosti, kao i rezultati konkretnog znanstvenog rada, jasno je da bi više pažnje trebalo usmjeriti na načine uz pomoć kojih se postižu ti rezultati i dolazi do takvih spoznaja, od kojih neke mogu biti i otkrića, nešto originalno, novo, nepoznato i sl. Uostalom, put do otkrića ne bi smio biti nešto skriveno, tajno, individualno. U tom kontekstu, ni empirijsko istraživanje ne bi smjelo biti "intimna" intelektualna improvizacija ili samo izlet u nepoznato.

Nesumnjivo je da se istraživačke metode nisu podjednako u sociologiji razvijale, kao i sociološka saznanja, kad su u pitanju sva ili većina područja društvenog života i rada. Zapravo, sociološka istraživanja razvijala su se pod utjecajem određenih specifičnih društvenih potreba i interesa. U takvom miljeu nisu se dinamičnije mogla razviti ni teorijska znanja, pa ni metodološka iskustva sociologije. Čak se i vrednovanje istraživačkih rezultata pokatkad prepuštalo subjektivnim odnosima "unutar uskog kruga pojedinaca", odnosno zatvorenih krugova koji su "njegovali" familijarnost i slična ponašanja.¹ Aktualno je, zato, još uvijek ono poznato upozorenje američkog

1Mlinar Z., Društvene promene i kvantitativna metodologija u sociološkom istraživanju, Blejsko metodološko srećanje '87 - Zbornik referatov V strokovnega sestanka Sekcije za metodologijo in statistiko JZS, Metodološki zveski št. 1, Ljubljana, 1987, str. 296

sociologa Wrighta Millsa, koji je svojevremeno ustvrdio da apstraktni empirizam može postati beskoristan, kao što i velike teorije mogu postati besplodne. Prema tome, najplodnije rješenje bi bilo - uvažavati podjednako i teorijsko i metodološko, uz nezaobilaznu dozu objektivnosti.

I - OPĆENITO O SOCIOLOŠKOM (EMPIRIJSKOM) ISTRAŽIVANJU

U sociološkoj znanosti određenje termina "istraživanje" postavlja se na različite načine. Pokatkad, temeljne odrednice tog pojma doimaju se pojednostavljeno, kao na primjer sljedeće: ono je "traženje pravog odgovora na pitanje",² ili ono je "otkrivanje i razrješavanje protuslovlja,³ ili istraživanje je uvijek takvo da se "pretvara u društveni odnos"⁴ itd. Navedena, kao i niz drugih pristupa u definiranju istraživanja, posredno ili neposredno nastoje ukazati na značaj istraživačkih napora i zahtjeva koji bi se trebali realizirati u formi objektivnih nastojanja istraživača, s temeljnim ciljem otkrivanja, dijagnosticiranja ili predviđanja društvenih pojava, procesa ili odnosa, tj. utvrđivanja njihovih međusobnih veza (interakcija), kao i njihove geneze, a sve to, opet, s ciljem - da bi se društveni fenomeni objasnili na znanstveno utemeljen način.

Istraživanje kao proces, nesumnjivo je spoznajna i analitička djelatnost, a samim tim i misaona aktivnost. Karakteriziraju ga i praktični, pa i djelatni momenti uključivanja istraživača u realnost koju ispituje, na koju utječe, a relativno je i mijenja. Sve to, kao i niz drugih (tehničkih i sl.) aspekata obavlja istraživač u formi jedinstvenih, međusobno povezanih i ovisnih aktivnosti, koje imenujemo kompleksnom, ali dinamičnom i otvorenom istraživačkom aktivnosti. Sadržaj i obim tih aktivnosti ovisi nužno o teorijskoj, kao i o empirijskoj strukturi predmeta koji se izučava.

U našoj sociološkoj literaturi nedostaju tekstovi o podjelama i vrstama, temeljnim obilježjima, metodološkim aspektima i sličnim temama, koje bi tretirale problematiku (čak i na najopćenitiji način) znanstvenih istraživanja. Naime, većina autora, upotrebljavajući termin "istraživanje", podrazumijeva i epitet - znanstveno, premda se on, kao takav, implicite ne mora pretpostavljati.⁵ Tretirajući znanstvena

² Vujević M., *Uvođenje u znanstveni rad u području društvenih znanosti*, Informator, Zagreb, 1983, str. 47.

³ Gilli G. A., *Kako se istražuje - vodič u društvenim istraživanjima*, Školska knjiga-Suvremena misao, Zagreb, 1974, str. 224.

⁴ Milić V., *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 1978, str. 412.

⁵ M. Vujević u našoj je literaturi problemu distinkcije između stručnih i znanstvenih istraživanja ukazivao najviše pažnje (vidi: Vujević M., *op.cit.* str. 14-16 i Vujević M., *Sociologija obrazovanja - Teorijsko metodološki pristup*, *Revija za sociologiju*, vol. XX, 1989, br. 1-2, str. 73/74). Preciznija određenja znanstvenog istraživanja, mogu se naći u radu Ferligoj A., *Nove smeri razvoja kvantitativne metodologije u sociologiji*, u *Blejsko metodološko srećanje*

istraživanja kao karakteristična za sociologiju, moguće je pretpostaviti da su joj, između ostalih momenata, upravo ona omogućila uzdizanje sa spekulativnog na analitički nivo. Osim toga, vjerojatno je da su ista doprinjela i razvoju metodologije s područja društvenih znanosti, pa tako i (posebno) metodologije u sociologiji. Premda neki autori smatraju umjetnom ili lažnom podjelu na tzv. teorijska i empirijska istraživanja, mi ćemo je tretirati prihvatljivom, ali isključivo u smislu podjele znanstvenih istraživanja na dvije osnovne vrste. Naime, pojedini autori identificiraju (u smislu izvođenja i primjene određenih metoda) teorijsko (ili, pak, empirijsko) sa znanstvenim istraživanjem. Tu spadaju one definicije teorijskog istraživanja, koje apostrofiraju deduktivne postupke, kojima se prethodno utvrđeni teorijski stavovi kompariraju i povezuju s novim saznanjima o ispitivanim pojavama. Istovremeno, prema sličnim mišljenjima, empirijsko istraživanje determinirano je pretežno induktivnim procesima, kojima se na osnovu promatranja neke društvene pojave zaključuje o novim istinama, dakle iz promatranog se otkriva ono novo.

Premda smatramo da je nemoguće jasno distingvirati ono teorijsko od empirijskog u nekom istraživanju sociološke naravi, mišljenja smo da se osnovna razlika između te dvije vrste znanstvenog istraživanja nužnosvodi na primjenjene metode, kojih u svakom slučaju može biti više. Doduše, empirijsko istraživanje, *per definitionem* je različito od teorijskog istraživanja. Oba tipa istraživanja predstavljaju zbir različitih znanstvenih postupaka, a karakterizira ih i niz drugih različitosti - od društvenog (ekonomskog, pa i političkog) konteksta koji ih implicira, do onih individualnih momenata, kao npr. činjenica da teoretičar ne mora biti osposobljen za sprovođenje terenskih, anketnih i sličnih istraživanja.⁶ Moguće je zaključivati da se osnovne specifičnosti empirijskih istraživanja mogu svoditi na postojanje (i nužno poštivanje) interakcijske sprege između različitih procesa, među kojima su određujući: postavljanje hipoteza prilikom tretiranja realno postojećih društvenih fenomena, izbor i primjena različitih metoda prikupljanja podataka, te izbor i primjena različitih metoda analize dobijenih podataka.⁷ S tim u vezi, R. Supek razlikujesloženija ili

⁶ '87 - Zbornik referatov V strokovnega sastanka Sekcije za metodologijo in statistiko JZS, Metodološki zvezki št. 1, Ljubljana, 1987, str. 74.

⁶ Sociolog D. Sekulić klasificira empirijska istraživanja prema vrstama, na deskriptivna, na ona koja provjeravaju neke hipoteze o vezama među pojavama, te na ona koja veze među pojavama smještaju u širi kontekst (S e k u l i ć D., Nekoliko teza o "teorijskoj" i "empirijskoj" sociologiji, *Revija za sociologiju*, vol. IX, 1979, br. 1-2, str. 51/52).

⁷ Stoga, isključivo za empirijsko istraživanje ne mora biti specifičan, pa niti je od posebnog značaja momenat "neočekivanosti" rezultata, kojiponekima mogu nastati kao plodistraživačkogiskustva. Uostalom, neočekivanost ili momenat novog, do tada znanosti nepoznatog, može karakterizirati i teorijsko istraživanje.

⁶ Sociolog D. Sekulić klasificira empirijska istraživanja prema vrstama, na deskriptivna, na ona koja provjeravaju neke hipoteze o vezama među pojavama, te na ona koja veze među pojavama smještaju u širi kontekst (S e k u l i ć D., Nekoliko teza o "teorijskoj" i "empirijskoj" sociologiji, *Revija za sociologiju*, vol. IX, 1979, br. 1-2, str. 51/52).

⁷ Stoga, isključivo za empirijsko istraživanje ne mora biti specifičan, pa niti je od posebnog značaja momenat "neočekivanosti" rezultata, kojiponekima mogu

kompleksnija sociološka istraživanja, s obzirom na metodološki nacrt (uži ili širi), koji je u njima planiran, odnosno, ovisno o primjeni jedne ili više metoda u tijeku istraživanja, a što je sve, opet, u tijesnoj vezi s postavljenim istraživačkim ciljevima.⁸ Također, A. Ferligoj naglašava momenat upotrebe kvantitativnih metoda kao značajan čin u procesu empirijskog istraživanja, budući da isti "utvrđuje valjanost teorije i ukazuje na mogućnost promjene teorije i prakse."⁹

Naglašavam i onu ponekad zaboravljenu činjenicu (od strane onih koji sebe nazivaju empiričarima) - da nema empirijskog istraživanja koje ne bi bilo i teorijski utemeljeno, tj. koje ne bi počivalo na takvoj teorjskoj podlozi koja sadrži konzistentan sustav pojmova, kojim se obuhvaćaju većina ili svi elementi istraživačkog fenomena. Doduše, osnovni problem sociologije ne bi se trebao očitovati u naporima da se dokazuje neophodnost empirijskog istraživanja, već bi zahtjevi sociologa morali osigurati da se empirijskim putem sakupljene činjenice podignu na nivo principa.

Kad bismo pokušali decidirano zaključivati o značaju, smislu i uopće mogućnostima empirijskih istraživanja u sociologiji, nameće se upozorenje da ona mogu biti i ograničavajućih dometa, ali prvenstveno zbog složenosti društvenih fenomena uopće, njihove dinamičnosti i promjenljivosti u vremenu i prostoru, a ne primarno zbog njihove *a priori* neznanstvene utemeljenosti, nekompetentnosti i sličnih prigovora. Relativiziranje takvih, kao i niza drugih rezultata socioloških disciplina, bilo bi protivno temeljnim načelima i konstitutivnim principima znanstvene djelatnosti.

Teorijski smisao i značaj empirijskih istraživanja u sociologiji može se, između ostalog, svoditi na utvrđivanje zakonitosti, odnosno (prethodno otkrivanje, pa) utvrđivanje određenih zakonitih veza među društvenim pojavama, procesima ili odnosima. Dakle, upravo odnos istraživača prema znanosti i znanstvenoj teoriji, u empirijskom istraživanju se "personificira" u smislu metodološkog davanja značaja tom odnosu, ili točnije rečeno, u smislu uspostavljanja konkretnih (metodoloških) oblika i sadržaja koji povezuju teorijsko s iskustvenim. Dakle, temeljna intencija metodološkog u sociologiji svodi se na zadaću neprestane kritičke analize djelatnih aspekata sociologije i sociologijskog u empirijskim istraživanjima. Za uvažiti je i ona poznata izreka po kojoj pravilan metodološki stav znači već pola rješenja. Naime, baveći se (istraživačkom) metodologijom, u poziciji smo da otkrivamo, opisujemo, ali i objašnjavamo metode (njihovu upotrebu i razloge izbora) kojima smo se koristili u procesu spoznavanja istina.

nastati kao plodistraživačkog iskustva. Uostalom, neočekivanost ili momenat novog, do tada

⁸S u p e k R., Ispitivanje javnog mnjenja, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1981, str 66

⁹F e r l i g o j A., op.cit. (bilj. ad. 5) str. 74

II - METODOLOŠKI ASPEKTI ISTRAŽIVAČKOG PROCESA (UVJETI I KRITERIJI NJIHOVOG KLASIFICIRANJA)

Jedno od osnovnih načela svake klasifikacije svodi se na stvaranje što istovrsnijih grupa, ali ne i što identičnijih. Temeljni princip (istovrsnosti), kojeg smo poštivali u formiranju naše klasifikacije osnovnih metodoloških aspekata istraživačkog procesa, metodologijske je naravi. To je ujedno i osnovni nivo (metodološki) na kojem smo te klasifikacijske elemente analizirali, sistematizirali i uopćavali. Ipak, svjesni smo činjenice da nema "čiste" ili potpune klasifikacije (i da se rijetko može konstruirati u području ispitivanja bilo kojeg društvenog fenomena u sociologiji), a koja bi imala pretenzija (i mogućnosti) da obuhvati sve moguće ili poželjne aktivnosti, te radne faze istraživačkog posla. Prema tome, ova klasifikacija se orijentira prvenstveno na značajnije metodološke procese ili oblike koji su karakteristični posebno za empirijska istraživanja, odnosno one njihove faze koje ilustriraju teorijsko-metodološke okvire socioloških istraživanja.

Važno je, također, načelo da načini klasificiranja ne ovise "od interesa i subjektivnih sklonosti istraživača, nego od same stvarnosti",¹⁰ kao i ciljeva koje želimo postići, odnosno centralnog problema istraživanja kojeg ispitujemo. Tako je jedan od temeljnih uvjeta naše klasifikacije bio razvijanje određene strukture pojmova, te preciznijeg niza definicija vezanih uz te pojmove. Klasifikacijsku shemu uvjetovali smo dovoljno elastičnom i dinamičnom, kako bi svaka istraživačka faza i/ili metodološki aspekt zavisio od prethodnog. Zato oni nisu strogo vezani, niti nedjeljivi kao cjeline. Javlaju se i neki postupci koji su slični u metodološkom smislu, pa se čak repetiraju iz teorijske faze rada na predmetu istraživanja ponovno u empirijskom izučavanju predmeta na terenu.

Klasifikacija osnovnih metodoloških aspekata i faza istraživačkog procesa, koja slijedi, može se smatrati svojevrsnom teorijskom shemom. Ona obuhvaća ove temeljne elemente:

- A. Formulacija problema istraživanja,
- B. Faze teorijskog rada na predmetima istraživanja,
- C. Načini određivanja osnovnog skupa i jedinica promatranja,
- D. Metode prikupljanja podataka u istraživanjima,
- E. Načini obrade istraživačkih empirijskih podataka,
- F. Procesi generalizacije - načini definiranja zaključaka.

Ilustrirat ćemo ukratko svaki od navedenih metodoloških aspekata, te njihova uža (klasifikacijska) određenja.

¹⁰Gilli G. A., *op.cit.*, str. 195.

A - Formulacija problema istraživanja

Polazište svakog istraživanja, pa i empirijskog, momenat je formuliranja tema ili problema ispitivanja. Neki autori, kad žele naglasiti složenost ove faze teorijskog rada, tvrde kako je formuliranje problema istraživanja ujedno i "jedan od prvih istraživačkih rezultata. To znači da ga ne možemo ustanoviti prije nego što smo već zašli u situaciju istraživanja."¹¹

Nedvojbeno je da formuliranje istraživačkih problema zahtijeva od istraživača znanstveno iskustvo, širinu teorijskog i metodološkog obrazovanja (općenito kulture), te dobro poznavanje već utvrđenih teorijskih stavova, kao i nesuglasica oko određenih problema. Nužno je dobro poznavanje postignutih istraživačkih rezultata u određenom znanstvenom području, posebno onih empirijske naravi, jer od sadržaja i načina definiranja osnovnih istraživačkih problema, ovisi daljnji rad na predmetu istraživanja, kao i niz drugih metodološki bitnih momenata (izbor metoda prikupljanja podataka, njihova obrada itd.).

Pojedini autori identificiraju sljedeće dvije istraživačke faze: teorijsku razradu istraživačkog problema (npr. utvrđivanje nekog odnosa među pojavama) u okviru koje se precizira predmet istraživanja, s fazom određivanja ciljeva i uopće karaktera istraživanja. S druge strane, M. Vujević smatra da konkretan izbor znanstvenog područja zapravo specificira problem istraživanja. Njegovu specificaciju autor svodi na sljedeće postupke: formuliranje upitne rečenice (koji), definiranje obuhvata - prostornog, vremenskog i populacijskog, te određenje znanstvenog područja u kojeg smještamo problem.¹² U svakom slučaju, treba razlikovati traženje problema od razrade problema. Također, treba razlikovati određivanje nacrtu sadržaja istraživanja od utvrđivanja njegovih ciljeva. Jer, i među ovima (ciljevima) postoje različite vrste, pa iako je nužna njihova objedinjenost s ostalim fazama, činjenična je istovremeno i suštinska različitost. Doduše, R. Supek ta dva procesa definira kao dvije dimenzije u kojima se smješta plan ispitivanja u užem smislu, a koji pokazuje koje ciljeve moramo posebno povezati s određenim dijelovima sadržaja.¹³

1.1. FORMULIRANJE I IZBOR PROBLEMA ISTRAŽIVANJA

Kriteriji izbora problema mogu biti brojni i međusobno veoma različiti. Većina sociologa bi se složila da su najosnovniji oni koji se odnose na izbor originalnih, novijih i relativno neistraženih problema, čija bi praktična primjenljivost bila veća, dakle i aktualnost istraživačkih rezultata primjerenija. U ovoj fazi su bitni i odlučujući metodološki problemi, budući da nerijetko bivaju presudniji u momentu izbora problema negoli njegove teorijske formulacije i istraživačke operacionalizacije. U tom kontekstu nisu zanemarivi ni oni individualni kriteriji, kao npr. interesi i motivi istraživača, radni uvjeti, osobna imaginativnost itd.

¹¹*Ibidem*, str. 239.

¹² Vujević M., *op.cit.* (bilj.ad.2), str. 48/49.

¹³ Supek R., *op.cit.*, str. 69.

U sociološkoj literaturi veoma se rijetko mogu pronaći tekstovi koji bi se odnosili na kritiku izbora tema istraživanja ili na konkretno formuliranje istraživačkih problema. Značajno bi bilo ispitati postoje li tendencije istraživanja tzv. marginalnih problema ili su u centru socioloških zanimacija neki centralni društveni problemi.

1.2. ODREĐIVANJE OPĆIH CILJEVA ISTRAŽIVANJA

Određivanjem tzv. općih istraživačkih ciljeva postavljaju se zadaci koji će se realizirati. Ovaj postupak, u metodološkom smislu često se svodi na formuliranje općih obavještenja o ciljevima i načinima kojima se misli doći do rezultata i koristiti te istraživačke rezultate. Istovremeno, ovdje se utvrđuje i predmet istraživanja, ali ne i njegov realni sadržaj ili opseg.

Sociolog može postavljati u svojim istraživanjima različite ciljeve, čiji je karakter uglavnom spoznajne naravi: od onih kojima bi ispitivao strukturiranost pojava, dakle njihovo aktualno manifestiranje ili stanje, do onih kojima bi nastojao otkriti o kakvim je procesima riječ, u smislu njihovog uzročno-posljedičnog utjecaja na stanje koje se istražuje. Dakle, ovdje će se istraživač orijentirati na utvrđivanje sadržaja vlastitog ispitivanja, te djelimično na procese i aktivnosti koje će u istraživanju razvijati.¹⁴

1.3. ODREĐENJE NACRTA PREDMETA (SADRŽAJA I OPSEGA) ISTRAŽIVANJA: DEFINIRANJE TZV. KONKRETNIH CILJEVA

Već u određenju vlastitog predmeta sociološko istraživanje se bitno razlikuje od empirijskih istraživanja s drugih znanstvenih područja. Takve distinkcije očite su i u metodološkim određenjima, budući da se utvrđivanjem predmeta istraživanja neposredno utvrđuju i metode kojima će se ono ispitivati. Ali, nema opće suglasnosti sociologa oko određenja predmeta istraživanja, premda se načelno smatra kako sociolog mora istraživati društvo u cjelini. No, poteškoće se javljaju, smatra R. Supek, već "u shvaćanju što je to društvena cjelina."¹⁵ Predmet sociološkog istraživanja uvijek je neki "isječak" iz složene društvene cjeline. Stoga, upozorava Supek, treba imati na umu da je on "kao 'predmet' već naša konstrukcija, jer smo u trenutku kad smo se odlučili da ćemo izvršiti neko istraživanje bili prisiljeni da odredimo i same granice problema. A kad smo odredili granice predmetu našeg istraživanja, već smo uvelike utvrdili i njegovu prirodu."¹⁶

Jedno od obilježja razvijenije znanosti svakako je jedinstvo njenog predmeta i metode istraživanja. Tu se pojam "jedinstva" svodi na sljedeće: definicija predmeta znanstvenog istraživanja determinira osnovni okvir ukojem se kreće metoda, a određujući

¹⁴Vidi o tome detaljnije u: R. S u p e k, *op.cit.*, str. 67 Vujević M, (*op. cit.*, bilj. ad.2, str. 60/61) daje podjelu ciljeva prema vrstama, na pragmatičke ili društvene, te na spoznajne ili znanstvene.

¹⁵R. S u p e k, *Zanat sociologa - Strukturalna analiza*, Školska knjiga-Suvremena misao, Zagreb, 1983, str. 11.

¹⁶*Ibidem*, str. 75/76.

metodu istraživanja pobliže određujemo samu strukturu predmeta istraživanja. Takvu spregu predmetnog i metodološkog jedinstva istraživanja smatramo jednim od imperativa. Ali, mogu biti očekivane poteškoće koje se javljaju u formi nepotpunih konceptualizacija predmeta istraživanja, kada se izostavljaju teorijske elaboracije koje je nužno uočiti u procesu određenja sadržaja predmeta istraživanja. Ovdje, naime, autor može podleći raznoraznim pristranostima, predrasudama i sl. Takav subjektivizam treba minimalizirati ili ga nastojati eliminirati.

Do ove faze u istraživanju doći ćemo postepenim putem i tek nakon što smo izvršili detaljnu evidenciju svega onoga što obuhvaća predmet našeg istraživanja, a u kontekstu postavljenih istraživačkih ciljeva. Niz autora ističe kako je ova faza u sociološkom poslu jedna od najdelikatnijih stvari, jer o tom metodološkom momentu ovisi kompletan nacrt istraživanja, te vrijednost, efekti, kao i mogućnosti adekvatne primjene istraživačkih postupaka.

Posljedica konkretnijeg određivanja predmeta istraživanja je nacrt ili plan istraživanja. U uskoj je vezi i određenje njegovog opsega, za kojeg se "impulsi" mogu naći u sagledavanju još neistraženih ili nedovoljno istraženih predmeta. Jasno je da ti predmeti mogu biti veoma različiti u području socioloških empirijskih istraživanja.¹⁷

Najčešće se određivanje predmeta u istraživanjima, poklapa s utvrđivanjem konkretnih istraživačkih ciljeva. Osim toga, iz definiranog problema, može se uočiti i koji je znanstveni pristup autora u pitanju - sociologijski, psihologijski ili neki drugi...

B - Faze teorijskog rada na predmetu istraživanja

Teorijski rad na predmetu istraživanja ili "teorijski okvir" istraživanja podloga je na kojoj autor gradi vlastitu teorijsku orijentaciju, usmjerava osobni pristup istraživanom predmetu, kontekst u kojem definira kategorijalni aparat kojeg će koristiti (i operacionalizirati), te sadržajno područje u kojeg će smjestiti kompletnu istraživačku problematiku. Prema tome, i ovdje dolazi maksimalno do izražaja inventivnost, originalnost, te kreativna samostalnost istraživača.

Osvrnut ćemo se na značenje sintagme "faze istraživanja" budući da se pokatkad one doživljavaju kao izolirane, parcijalizirane aktivnosti, a od takvih razmišljanja nisu ni sociološka empirijska istraživanja bila pošteđena u svom razvoju.

¹⁷Doduše, neki ih autori ograničavaju, kao na primjer Moser C. A., koji navodi četiri osnovna područja koja može zahvatiti anketa, a to su: "demografske karakteristike niza ljudi, njihova društvena okolina, njihova djelatnost, njihova mišljenja i shvatanja." (*Metodi anketiranja u istraživanju društvenih pojava*, Kultura, Beograd, 1962, str. 8)

G. A. Gilli fazama istraživanja označava "stupanj uključenosti nekog istraživanja u neku konkretnu situaciju"¹⁸ Za razliku od njega, G. Le Bras smatra da su "prave faze" u sociološkim istraživanjima tzv. sociografske faze, čiji je osnovni cilj da "opisuje strukture i kretanja", te da sve otkriju, jer kad su poznati "svi elementi nekog društva, tada započinje sociologija u pravom smislu riječi..."¹⁹

P. Lazarsfeld (1973), koji je tvorac termina "sociografija", utvrđuje da se on "više ne upotrebljava jer je počeo da označava mehanički opis" umjesto "sistematske analize konkretnih podataka, kako se prvobitno mislilo."²⁰ Stoga taj autor predlaže da se koristi sintagma "empirijsko društveno istraživanje" ili "anketna analiza".

Evidentno je da tri autora identičnim terminima predaju različita značenja, pa ih različito i tumače. Mi se zalažemo za tumačenje istraživačkih faza kao složenih aktivnosti između kojih nije moguće, niti je korisno povlačiti oštre granice. Jer, kad su takve jednostranosti u pitanju, obično je riječ o metodološkim ograničenjima. Zato uvijek treba imati na umu da je sociološki pristup - opći pristup u empirijskom istraživanju, koji zahtijeva neprestano kreativno ostvarivanje jedinstva empirijskog i teorijskog.

Teorijski rad na predmetima istraživanja mnogostruke je naravi i svaki ga istraživač može individualno definirati, kombinirati međusobno i sl. Ipak, neki osnovni metodološki postupci su nužni, ukoliko takvo ispitivanje ima pretenzija da se "nazove" znanstvenim. Istaknut ćemo one čiju eksplikaciju smatramo temeljnom teorijskom "uvertirom" u konkretan istraživački rad na terenu.

2.1. IZBOR PODRUČJA ZNANSTVENE ANALIZE; PRISTUP ISTRAŽIVAČA I ODREĐENJE VRSTE ISTRAŽIVANJA

U sociološkoj zajednici rasprostranjeno je mišljenje po kojem je nezaobilazan pristup u ispitivanju bilo kojeg društvenog fenomena - polideterministički pristup, koji implicira pluralizam izbora i pluralizam primjene metoda u istraživanju.²¹

Ovisno o predmetu koji se istražuje i pristupi mogu biti u istraživanjima različiti. U tom kontekstu razlikuju se i vrste istraživanja. C. Selltíz ih distingvira na eksplorativna i deskriptivna istraživanja.²² Razuđeniju podjelu daje R. Supek, uvodeći

¹⁸G. A. Gilli, *op.cit.*, str. 240.

¹⁹G. Le Bras, Problemi sociologije religije, u *Sociologija*, redaktor G. Gurvitch, II svezak, Naprijed, Zagreb, 1946-1966, str. 101.

²⁰Lazarsfeld F. P., Pojmovni doprinos anketne analize opštoj sociologiji, *Sociološki pregled*, god. XI, 1977, br. 2-3, str. 180.

²¹Ovakav zahtjev najpregantnije je kod nas izrazio R. Supek (vidi: Supek R., Sociolog kao istraživač i kao odgajatelj, u *Suvremeno društvo i sociologija*, Globus, Zagreb, 1986, str. 22).

²²Selltíz C. i dr., *Research Methods in Social Relations*, Holt, Rinehart and Winston, 1963, str. 51-77.

treći tip - eksperimentalno istraživanje.²³ M. Vujević, pak, dijeli istraživanja na disciplinarna i interdisciplinarna, s obzirom na broj i širinu znanstvenih područja koja obuhvaćaju.²⁴

Postoje diobe istraživanja prema kriteriju zastupljenosti metodoloških aspekata. Tako se razlikuju povijesno-komparativna, od strukturalnih istraživanja, te socijalno-psiholoških.²⁵

2.2. POSTAVLJANJE OPĆENITIJIH TEORIJA (ILI ZAKONA)

Među sociolozima postoji mišljenje da ona empirijska iskustva ili istraživački rezultati koji još nisu uopćeni, predstavljaju njenu (sociološku) izvornu građu. Ukoliko ista bivaju uopćena, onda tvrdimo da sociologija raspolaže empirijskim generalizacijama, odnosno (sociološkim) teorijama i zakonima.

Jedinstveno je i shvaćanje da se sociološka teorija, prema tome, zasniva na empirijskom, ali ona ide dublje i dalje od pojavnog i manifestnog, tragajući za suštinskim odnosima i (učestalijim, redovitijim) interakcijama među društvenim pojavama i procesima, istovremeno ih i objašnjavajući. Stoga su dva temeljna obilježja svake teorije: općenitost i sistematičnost. Dakle, sistematizira se empirijski sociološki korpus da bi se ti iskustveni stavovi uopćili, te formulirali u konzistentne znanstvene (sociološke) teorije.

S druge strane, poznati su i sporovi oko raznih socioloških teorija, kao i "vječne" polemike između pojedinih teorijskih orijentacija, ali i težnje da se pojedine izmire. Ipak, moguće je konstatirati prisutnim teorijski pluralizam (teorija), te pogotovo pluralizam teorijskih orijentacija.

Za našu analizu zanimljivo je pitanje - kada se (u kojoj istraživačkoj fazi) i radi li se u empirijskim istraživanjima uglavnom o prijelazu s teorijskog (npr. pojmovnog) na empirijski dio ili predomina prijelaz s tzv. operacionalnog nivoa na teorijski. Naša je ocjena da dominacijom prvog procesa prevladava pojava tzv. deskriptivnih

²³ S u p e k R., *op.cit.* (bilj.ad.8), str. 61-79.

²⁴ V u j e v i ć M., *op.cit.* (bilj.ad.2), str. 49.

²⁵ S u p e k R., *op.cit.* (bilj.ad. 8), str. 45-66. Interesantne su

²⁵ S u p e k R., *op.cit.* (bilj.ad. 8), str. 45-66. Interesantne su podjele koje se javljaju u području sociologije religije. Tako npr. V. Pavičević razlikuje dvije vrste njenih istraživanja, a s obzirom na obim istraživačkog zadatka: mikrosociološka i makrosociološka. Isti autor dijeli ih i s obzirom na cilj i dubinu znanstvenog zadatka na sociografska i sociološka u striktnom smislu (vidi: P a v i č e v i ć V., *Sociologija religije s elementima filozofije religije*, BIGZ, Beograd, 1980, str. 61/62). Slična je podjela P. De Sandre, koji razlikuje sociografska ili deskriptivna i sociološka ili interpretativna istraživanja: (vidi: D e S a n d r e P., *Sociologia della religiosita - introduzione al metodo e alle tecniche della ricerca*, An. Veritas Editrice, Roma, 1967, str. 8).

empirijskih istraživanja, u kojima se određene ilustrirane (na početku istraživanja), opisane i postavljene teorije, zapravo - isključivo provjeravaju i potvrđuju. Preovladavanjem drugog procesa, tek bi se moglo govoriti o začecima postavljanja novih teorija ili o preformuliranju starih. No, ovo posljednje uistinu je rijetkost.

Zakoni se smatraju svojevršnim posrednicima u procesu izgradnje teorija, na način da teorija objašnjava zakone, a zakoni objašnjavaju empirijske činjenice. Doduše, neki autori zakone tretiraju dijelovima teorija i definiraju kao opće empirijske stavove, dok drugi smatraju da su tri osnovna zadatka teorije: komentiranje, međusobno povezivanje i tumačenje zakona. Pretežno se zakoni u području socioloških teorija javljaju u formama vjerojatnosti, različitih stupnjeva i intenziteta, pa je stoga i teže otkrivati ih, tumačiti i poopćavati u konzistentne teorije. Nerjetko, zakoni se ne razlikuju od statističkih korelacija, što je najčešći slučaj u onim empirijskim istraživanjima u kojima je primjenjena isključivo jedna (standardna) metoda. Tu bi se mogle postavljati nove hipoteze, ali njih se ne bi smjelo tumačiti kao utvrđene zakonite pravilnosti ili empirijski provjerene uzročno-posljedične veze i sl.

2.3. TEORIJSKO DEFINIRANJE POJAVA KOJE SU PREDMETI ISTRAŽIVANJA: KLASIFIKACIJE, ELEMENATA POJMOVNIH ANALIZA

U uskoj je vezi s naznačenim metodološkim aktivnostima istraživača ona faza teorijskog rada u kojoj se povezivanje dijelova određene teorije obavlja eksplicitnim definiranjem njenih osnovnih pojmova, te njihovih međusobnih teorijskih odnosa. Definicije pojmova nužno se deduciraju iz neke općenitije teorije. Ali, jasnoća i teorijska utemeljenost pojmova pretpostavka je provjerljivosti teorije u empirijskom životu. Teorijski sustav jedne znanosti *de facto* je njen pojmovni sistem, budući da upotrebljavamo pojmove kao simbole (društvenih) pojava i procesa koje izučavamo. U istraživanju je, stoga, neophodno voditi računa da ne dođe do zmjene između pojma i pojave koju ispituje, odnosno koju on prema našoj hipotezi simbolizira.²⁶ Cilj pojmovnih analiza u empirijskom istraživanju svodi se na uočavanje osnovnih dimenzija ili aspekata pojmova, koji simboliziraju istraživačke varijable. Ova metodološka aktivnost omogućuje istraživaču da (pojmovnim definicijama) odstrani ili ublaži nerazumijevanje, te da razluči znanstveni od zdravorazumskog pristupa.²⁷

Bitno je u istraživanju voditi računa da pretjerano insistiranje na značaju definiranja svih mogućih dimenzija društvenih pojava može odvesti u formalizam i pozitivizam. No, to ne znači da se uloga i značaj operacionalnog definiranja pojmova u istraživanju može minorizirati. Ipak, vjerojatno je da će narastati broj definicija u

²⁶ U tim slučajevima može se počinuti tzv. pogreška reifikacije.

²⁷ Specifikacija pojma svodi se na utvrđivanje njegovih dimenzija, aspekata, elemenata i sl. Definiranje pojma odnosi se na utvrđivanje njegovog značenja, odnosno na određivanje bitnog sadržaja kojeg simbolizira (u pojavi, predmetu i sl.). Tako se definicija pojma treba razlikovati od njegove klasifikacije, koja određuje tek obim pojmova.

sociologiji ukoliko ona bude intenzivnije razvijala vlastite istraživačke metode i usavršavala empirijski pristup uopće.

U suvremenoj metodologiji često je u upotrebi termin "varijabla". To je opći pojam čije značenje i vrijednost u istraživanju može varirati, u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu. Svaka posebna hipoteza može se prikazati u istraživanju pomoću jedne ili više varijabli, a svaku od tih varijabli moguće je staviti pod različite uvjete ispitivanja.²⁸ Sadržaj varijabli, pak, trebao bi neposredno utjecati na strukturu mjernih instrumenata (npr. upitnika, intervjua isl.) koje koristimo u istraživanju. Uostalom, da bismo nešto mogli provjeriti, moramo prethodno dovoljno jasno definirati.

Operacionalno definiranje predstavlja određivanje osnovnih indikatora neke pojave koju ćemo ispitivati uz pomoć njih.²⁹ Utvrđeni indikatori mogu se povezivati u tzv. indekse (kad je u pitanju definiranje nekih apstraktnijih društvenih fenomena), a to je također jedna od faza pojmovne analize.³⁰

Indikatore tretiramo kao operativne tvorbe, upravo stoga što nam služe kao spoznajne činjenice koje konkretno vezujemo uz istraživanu pojavu ili proces, ali s ciljem detaljnijeg i točnijeg objašnjavanja i/ili interpretiranja. Za razliku od varijabli, indikatori su "objektivni parametri pomoću kojih se varijabla operacionalno izražava (definira)."³¹ Oni pobliže određuju dimenzije svojstvene pojavi koju istražujemo.

Nije rijedak slučaj da neke teorijske pojmove ne možemo operacionalizirati uz pomoć više indikatora. Razlozi tome su brojni.³²

U svakom slučaju, indikatori mogu nositi značajnu metodološku "težinu" u empirijskim istraživanjima. Vjerodostojnost njihove operacionalizacije i primjerenost empirijskom, od nezaobilaznog je značaja.

²⁸R. S u p e k, *op.cit.* (bilj.ad.8.), str. 83.

²⁹ Postoji i specifična sintagma - "radna definicija" ili operacionalna, a koja karakterizira načine na koje smo određenu pojavu definirali, odnosno utvrdili njeno pravilno shvaćanje, kao i primjenu pojmova koje uz nju vezujemo. Vidi detaljnije o tome u: S e l l t i z C. i dr., *op.cit.*, str. 42-44; zatim u: V u j e v i ć M., *op.cit.* (bilj.ad.2), str. 59, te u: B l a l o c k M. H., *Social Statistics*, International Student Edition, McGraw Hill - Mladinska knjiga, London - Ljubljana, 1960. str. 9-11.

³⁰ Niz autora upotrebljava u sinonimnom značenju sljedeće postupke, premda po svom dometu i sadržaju ovo nisu identične misaone aktivnosti: operacionalno definiranje, operacionalizam, operacionalizacija indikatora, specifikacija značenja, specifikiranje pojmova, (re)specifikacija, definiranje pojmovnih analiza, (re)konceptualizacija pojmova itd.

³¹ R a š i ć N., Znanje i broj, *Revija za sociologiju*, vol. XVII, 1987, br. 1-2, str. 18.

³² Detaljnije o tome, vidi u: Č l i g B., Upotreba stohastičke analize u istraživanju društvenih pojava, u *Suvremeno društvo i sociologija*, Globus, Zagreb, 1986, str. 297. (ad.bilj).

2.4. PROCES POSTAVLJANJA ISTRAŽIVAČKIH HIPOTEZA

Jednostrano je ono stanovište koje proces postavljanja i formuliranja hipoteza smješta na "početak" istraživanja, ili ga pak svodi na isključivo deduktivne postupke istraživača. Vjerojatnije je da će veći broj istraživača pristupati stvaranju hipotetske osnove istraživanja nakon što je obavljena pojmovna analiza i nakon što su operacionalizirani pojmovi koji će se na temelju postavljenih hipoteza empirijski provjeravati - dakle, vrijednosti operacionalnih tvorbi u empiriji će dobijati kvalitativan smisao, a na osnovu pretpostavljenih veza i odnosa među njima. To ne znači da ono što smo definirali kao hipotezu, bez dvojbe moramo u istraživanju i potvrditi, kao ispravno i istinito. Naime, naglašenija je ona uloga koja hipoteze svodi na metodološka sredstva koja pomažu istraživaču u objašnjavanju i interpretiranju empirijskih činjenica, te dovođenju u vezu s elementima općenitije teorije ili zakona od kojih smo "krenuli".³³ Osim toga, heurističnije je krenuti s više alternativnih hipoteza, kako bismo adekvatnije došli do uistinu provjerenih empirijskih stavova.

Proces formuliranja hipoteza može biti vezan uz rekonceptualizaciju osnovnih istraživačkih pojmova, ali i ne mora. No, u prvom slučaju vjerojatno je da bi mogao dovesti do postavljanja plodnijih hipoteza, kao i do eventualne promjene teorijski okoštalih, empirijski neprimjerenih teza. Ovakve situacije sigurno su rjeđe u empirijskim istraživanjima, jer zahtijevaju i razvijenije teorijske sisteme, kao i više stupnjeve razvijenosti metodologije, istraživačkih tehnika i uopće intenzivnije primjene empirijskih istraživanja.

- n a s t a v l j a s e -

Anđi Leburić: METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE SOCIOLOGICAL EMPIRICAL INVESTIGATION OF SOCIAL PHENOMENA

S u m m a r y

An attempt is made in the article to put forth a kind of "Theoretical model" for classificatory elements which, in reality, represent a systematization of a series of methodological aspects, investigation procedures and activities in general, but especially for those used by the sociologist in empirical inquires into social phenomena.

The author's basic assumption is the belief that if one is not acquainted with the richness of the empirical world, no kinds of theory, nor the very science itself, could be developed.

The conclusory remarks make an effort to outline some of the acute problems in sociological methodology. On the basis of the analysis, it is possible to speak of the current stagnant state of affairs prevailing in empirical investigations within the field of sociological studies.

³³Vidi opširnije o različitim shvaćanjima hipoteza, u: B l a l o c k M. H., *op.cit.*, str.